

Dorota Wyrzykowska

Aktywność twórcza osób z dysfunkcją narządu wzroku i jej znaczenie w rehabilitacji

Wprowadzenie

Dysfunkcja narządu wzroku, ograniczając pełne funkcjonowanie w społeczeństwie poprzez liczne problemy przystosowawcze, stereotypowe negatywne postawy otoczenia, w wielu przypadkach, wpływa na izolację od otoczenia osób niewidomych i słabowidzących. Wobec wielości i różnorodności sposobów pełnego, otwartego i świadomego uczestnictwa w życiu, aktywność twórcza odgrywa istotną rolę w procesie rehabilitacji. Fakt, dużej popularności, zainteresowania osób z niepełnosprawnością działalnością artystyczną, czyni okazję do przyjrzenia się temu zjawisku zarówno pod kątem potencjalnych możliwości człowieka, czynników stymulujących jego rozwój, jak również ze względu na wpływ, jaki wywiera na osobowość¹.

Uwzględniając pozytywne walory sztuki, aktywność twórcza osób z niepełnosprawnością realizuje się w dwóch kategoriach: uczestnictwa w kulturze i arteterapii. Uczestnictwo w kulturze, polegające na podejmowaniu określonych czynności i działań zmierzających do bezpośredniego kontaktu ze sztuką, jej wytworami, a także osobista działalność ukierunkowana na pomnożenie tych dóbr, wyznacza dwie formy: wytwórczą, polegającą na percepcji przekazów symbolicznych i twórczą, której celem jest formowanie tych przekazów². Mianem artreterapii w Polsce obejmuje się wszystkie oddziaływania terapeutyczne z udziałem sztuki: muzykoterapię, poezjoterapię, choreoterapię, estetetoterapię, ergoterapię, ludoterapię, dramaterapię, biblioterapię³.

Otwarta, zatem postawa osób z dysfunkcją narządu wzroku na twórcze uczestnictwo w kulturze, poprzez zarówno recepcję i ekspresję sztuki wspo-

¹ A. Hryniewicka, *Próba oceny efektywności radzenia sobie ze stresem niepełnosprawnych twórców*, [w:] *Twórcza obecność osób niepełnosprawnych. Materiały pokonferencyjne*, J. Rola (red.), Warszawa 1997.

² J. Kirenko, *Nie jesteś sam. Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*, Lublin 2003, s. 77.

³ E.J. Konieczna, *Arteria w teorii i praktyce*, Kraków 2004.

magając proces psychospołecznego przystosowania się do niepełnosprawności, wspiera oddziaływania rehabilitacyjne: wyznaczanie adekwatnych, realnych celów życiowych, stwarzanie poczucia bezpieczeństwa psychicznego i społecznego, kontakt z osobami o podobnej sytuacji zdrowotnej i życiowej, stymulacja aktywności intelektualnej, wpływanie na kreację poglądu na świat, stwarzanie warunków do rekreacji i wypełniania czasu wolnego⁴.

W artykule za aktywność twórczą przyjmuję taką formę uczestnictwa w kulturze osób z niepełnosprawnością, której efektem jest określony wytwór.

Znaczenie kontaktów ze sztuką dla przebiegu procesu rehabilitacji i funkcjonowania osoby poszkodowanej na zdrowiu było przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. Dodatni wpływ sztuki na osobowość oraz sprawność fizyczną człowieka z niepełnosprawnością podkreśla m.in. J. Kirenko, E. Niestorowicz, J. Konarska, W. Pilecka, M. Czerwińska, Cz. Kossakowski⁵.

Metodologiczne podstawy badań własnych

Wykonane badania przeprowadzone były pod kątem analizy porównawczej aktywności twórczej osób z niepełnosprawnością i osób pełnosprawnych – określenia istoty związanej z charakterystyką procesu twórczego, poprzez opis jego mechanizmów, czynników warunkujących przebieg, charakterystyki cech i znaczenia w procesie rehabilitacji osób z dysfunkcją narządu wzroku.

Socjologiczna charakterystyka osób z niepełnosprawnością i osób pełnosprawnych objętych badaniami, została zawężona, ze względu na selektywny dobór grup badanych, do z góry ustalonych zasad. Według przyjętych kryteriów badane osoby z niepełnosprawnością mogły mieć nie mniej niż 18 lat, poziom wykształcenia nie niższy od podstawowego, niepełnosprawność obejmującą dysfunkcję narządu wzroku, amatorsko lub profesjonalnie zajmować się twórczością. Intencjonalnie dobraną grupę osób pełnosprawnych (grupę porównawczą) charakteryzowały zbliżone procentowo wskaźniki socjologiczne grupy podstawowej osób z uszkodzonym narządem wzroku.

⁴ M. Czerwińska, *Sztuka w rehabilitacji osób niepełnosprawnych – metoda czy sposób na życie?*, [w:] *Rehabilitacja, opieka i edukacja specjalna w perspektywie zmiany*, Cz. Kossakowski, A. Krause (red.), Olsztyn 2004, s. 311.

⁵ J. Kirenko, *Nie jesteś sam...*, op. cit.; E. Niestorowicz, *Świat w umyśle i rzeźbie osób głuchoniewidomych*, Lublin 2007; M. Czerwińska, *Poezja osób niedowidzących – sens życia – autokracja – autorewalidacja*; J. Konarska, *Rehabilitacyjny aspekt osób niepełnosprawnych w tworzeniu dóbr kultury*; W. Pilecka, *Twórcza obecność niepełnosprawnych*, [w:] *Świat pełen znaczeń – kultura i niepełnosprawność*, J. Baran, S. Olszewski (red.), Kraków 2006.

W celu uzyskania materiału badawczego, za pomocą kwestionariusza ankiety, w opracowaniu własnym, przebadano ogółem 70 osób, w tym 36 osób z dysfunkcją narządu wzroku (grupa podstawowa A) i 34 osoby pełnosprawne (grupa porównawcza B). Populacje osób z uszkodzonym narządem wzroku, w tym 25 osób (7%) słabowidzących i 11 osób niewidomych (30,5%) stanowiło 19 kobiet (53%) i 15 mężczyzn (42%) w przedziale wieku między 18 a 68 rokiem życia, ze średnią 44,2 lat (kobiety – 39,7 roku; mężczyźni – 47,5 roku). Osób stanu wolnego było 18 (49%), zamężnych 16 (45,6%), a rozwiedzionych 2 (5,3%). Poziom wykształcenia badanych osób przedstawiał się następująco: 6 osób (17,5%) ukończyło szkołę podstawową, 6 osób – zasadniczą zawodową, 16 osób (45,6%) osiągnęło wykształcenie średnie, a 7 osób (19,3%) wyższe.

Średni czas trwania niepełnosprawności w badanej grupie osób wynosił ogółem 23,5 roku, dla kobiet 24,5 roku, dla mężczyzn 20,9. Rozpiętość trwania czasu inwalidztwa w całej grupie niepełnosprawnych respondentów mieściła się w przedziale między 3 a 63 rokiem życia.

Najczęstszą przyczyną niepełnosprawności, występującą u 1/3 badanych osób były uwarunkowania i wady genetyczne. W dalszej kolejności inwalidztwo zaistniało na skutek nieszczęśliwego wypadku losowego (32%), a u 21% badanych osób niepełnosprawność była następstwem choroby.

Osoby pełnosprawne – stanowiące grupę porównawczą B – wyłonione zostały według zmodyfikowanego doboru losowego intencjonalnie. Demograficzne wskaźniki charakteryzujące badaną populację osób pełnoprawnych (w odniesieniu do wyodrębnionych grup płci, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia) w procentowym ujęciu były zbliżone z uzyskanymi w grupie osób z uszkodzonym narządem wzroku.

Wyniki badań własnych

Analiza danych odnoszących się do pytania o motywy podjęcia się działalności twórczej przez osoby badane, wskazuje na znaczne ich zróżnicowanie i nasilenie w zależności od badanej grupy.

Zdecydowana większość osób z dysfunkcją narządu wzroku, w porównaniu z pełnosprawnymi, podjęła się twórczej działalności z uwagi na nadmiar niezagospodarowanego czasu wolnego (A – 26%, 9 osób; B – 16%, 5 osób) i wewnętrznych potrzeb psychicznych: potrzeby ekspresji, wyrażania uczuć, myśli, przeżyć, potrzeby samorealizacji, sprawdzenia swoich możliwości, poszukiwania celu życia (A – 28%, 10 osób; B – 3%, 1 osoba), preferując przy tym wartości sztuki o podłożu psychologicznym. (A – 25%, 9 osób; B – 8%, 3 osoby) nad wartościami sztuki jako pasji, cenionej w grupie osób pełnosprawnych (A – 11%, 4

Zdigitalizowano i udostępniono w ramach projektu pn.

Rozbudowa otwartych zasobów naukowych Repozytorium Uniwersytetu w Białymstoku – kontynuacja, dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki na podstawie umowy BIBL/SP/0040/2023/01

osoby; B – 34%, 11 osób), ściśle wiążąc je z korzyściami czerpanymi z twórczej ekspresji: satysfakcją, wzrostem poczucia własnej wartości, wypełnieniem życiowej pustki, poczuciem bezpieczeństwa i samorealizacji.

Za naczelną wartość, jaką niesie ze sobą dany kierunek działalności artystycznej, możliwości wyrażania siebie uznaje, co piąta osoba z niepełnosprawnością. Dla 15% osób z dysfunkcją wzroku twórczość jest jedynym zajęciem, zaś 10% osób z tej grupy czerpie z niej satysfakcję. Niewielki odsetek populacji niepełnosprawnych (3%, 1 osoba) preferowany kierunek działalności artystycznej traktuje jako relaks odpoczynek, odprężenie, możliwość kontaktu z otoczeniem, kontynuację tradycji rodzinnej, hobby, kontynuację zainteresowań. Pozostałe zaś osoby (7%, 2 osoby) w cenionej przez siebie dziedzinie twórczości upatruje sens życia. Dla 3 osób praca twórcza stwarza możliwość pokonania słabości.

Inaczej proporcje te rozkładają się w populacji osób pełnosprawnych, gdzie zdecydowana większość – ponad połowa badanej populacji ceni sobie wybrany kierunek twórczości ze względu na pasję, zamiłowanie sztuką. W dalszej kolejności badani artyści twórczość uznają za cenną ze względu na tradycję rodzinną (14%, 5 osób), pozostali traktują działalność twórczą jako hobby i możliwość wyrażenia piękna (7%, 2 osób), a dla 9% (3 osoby) wybrany kierunek twórczości stanowi okazję do wyrażania uczuć, przynosi satysfakcję, odprężenie, jest realizacją marzeń.

Na drodze realizacji twórczej działalności osoby z wadą wzroku i osoby pełnosprawne napotykać różnego rodzaju trudności. Dominująca większość badanych twórców niewidomych trudności w procesie twórczym wiąże ze swoim kalectwem. Fakt ten potwierdza połowa osób z uszkodzonym narządem wzroku w różnego typu wypowiedziach: „przeszkadza mi mój stan zdrowia”, „słabo widzę”, „nie odróżniam kolorów”. Powyższe odpowiedzi, z oczywistych względów nie występują w ogóle w grupie pełnosprawnych respondentów, poza jedną wypowiedzią określającą trudności w tworzeniu ze względu na stan zdrowia. Główną zaś przyczyną powodującą ograniczenie w procesie twórczym w grupie populacji pełnosprawnych artystów jest brak czasu. Twierdzi tak co trzecia osoba z grupy porównawczej.

W przypadku pozostałych kategorii określających trudności procesu twórczego nie występują znaczne różnice między obu grupami. Zbliżony odsetek osób skarżących się na wysokie koszty materialne (A,B 5%, 2 osoby), brak materiałów (A – 9%, 3 osoby; B – 7%, 2 osoby), brak odpowiedniego warsztatu pracy (A,B 16%, 6 osób), obecność innych (A – 3%, 1 osoba; B – 7 %, 2 osoby) występuje zarówno w grupie osób z niepełnosprawnością, jak i pełnosprawnych.

Biorąc pod uwagę rodzaje uprawianej przez badane osoby twórczości, wyodrębniono 6 rodzajów dziedzin działalności artystycznej: malarstwo, rękodzieło artystyczne (haftciarstwo, tkactwo), rzeźbę, muzykę, poezję, fotografię. Preferencje

Zdigitalizowano i udostępniono w ramach projektu pn.

Rozbudowa otwartych zasobów naukowych Repozytorium Uniwersytetu w Białymstoku – kontynuacja, dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki na podstawie umowy BIBL/SP/0040/2023/01

uprawianych form – poezja (A – 22%, 8 osób; B – 9,3%, 3 osoby), rzeźba (A – 14%, 5 osób; B – 7%, 2 osoby) w przypadku osób z uszkodzonym narządem wzroku ściśle łączy się z rodzajem kalectwa i towarzyszącymi mu ograniczeniami.

Znacznie chętniej efekty swojej pracy prezentują osoby z uszkodzonym narządem wzroku. Wypowiedź tę potwierdza 30 (84%) niepełnosprawnych artystów, grupa zaś osób pełnosprawnych godzących się na ekspozycję wytworów swojej działalności jest znacznie mniejsza. Stanowi ją 15 osób (46,5%).

Przewaga osób z niepełnosprawnością – niewidomych i niedowidzących pozytywnie ustosunkowanych do prezentacji swoich prac wynika z ich potrzeby społecznego uznania, chęci nawiązania kontaktów z otoczeniem, społecznej akceptacji. Bardzo często i chętnie badani niepełnosprawni twórcy współpracują z różnymi instytucjami upowszechniania kultury. Biorą udział w różnego rodzaju konkursach, wystawach. Swoją rolę w wystawach potwierdziła ponad połowa (63%) osób poszkodowanych na zdrowiu, szcząc się swoimi nagrodami lub wyróżnieniami. Poza działalnością wystawienniczą wśród innych osiągnięć twórczych, osoby z niepełnosprawnością (7%, 3 osoby) opublikowały swoją twórczość literacką (poezje, satyry), występowały w teatrze (4%, 2 osoby), 1 osoba otrzymała stypendium zagraniczne.

Nieco inaczej ta sytuacja przedstawia się w grupie osób pełnosprawnych, gdzie zdecydowana większość (63%, 21 osób) traktuje twórczość jako uzupełnienie życia, wypełnienie czasu wolnego, nałóg, przygodę, przeznaczenie, wyzwanie, atrybut ludzkości, odprężenia.

Określając źródło procesu twórczego w grupie badanych osób, zauważa się zbliżony procent osób z niepełnosprawnością i osób pełnosprawnych czerpiących natchnienie twórcze z otaczającego świata, (A – 70%, 25 osób; B – 75%, 25 osób), przeżyć, rozmyślań, uczuć (A – 21%, 8 osób; B – 19%, 7 osób), istniejącej sztuki (A – 14%, 5 osób; B – 18%, 6 osób), wiary, religii (A – 6%, 2 osoby; B – 5%, 2 osoby).

Wyodrębnioną kategorię występującą w grupie badanych osób z dysfunkcją narządu wzroku, a niewystępującą w grupie osób pełnosprawnych jest samotność jako źródło inspiracji procesu twórczego.

Twórczość badanych osób, w zdecydowanej większości przyjmuje formę nieprofesjonalnej, amatorskiej działalności, nie stanowi źródła utrzymania, uzależniona jest od wewnętrznych potrzeb psychicznych, nieograniczona czasowo.

Zarówno niewidomi twórcy, jak i pełnosprawni w badanej populacji poświęcają artystycznej działalności różnicowaną ilość czasu. Niewielka ilość badanych podała precyzyjnie określone ilości godzin poświęconych twórczej działalności. Potwierdza to fakt, że osoby te nie ograniczają swojej działalności artystycznej ścisłymi normami czasu, lecz zajmują się nią w czasie wolnym, gdy czują potrzebę lub wówczas, gdy pozwala im na to stan zdrowia. Wśród ogólnych odpowiedzi,

Zdigitalizowano i udostępniono w ramach projektu pn.

Rozbudowa otwartych zasobów naukowych Repozytorium Uniwersytetu w Białymstoku – kontynuacja, dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Edukacji i Nauki na podstawie umowy BIBL/SP/0040/2023/01

najczęstszą określającą czas tworzenia w obydwu grupach był czas wolny (A – 51%, 18 osób; B – 49%, 17 osób). Tylko 9% (A – 3 osoby, B – 4 osoby) zarówno w grupie osób z dysfunkcją narządy wzroku, jak i pełnosprawnych twórczości poświęca dużo czasu. Niewiele zaś czasu realizacji artystycznej przeznaczają 5% (2 osoby) osób niepełnosprawnych i 11% (8 osób) osób pełnosprawnych.

Nie istnieją zatem istotne różnice w obu badanych grupach w wymienionej kategorii – czas poświęcony tworzeniu, a brak precyzji w jego określaniu w odniesieniu do motywów twórczości, sugeruje jej charakter.

Zbliżony odsetek osób z niepełnosprawnością i osób pełnosprawnych (75%, A – 27 osób, B – 25 osób) wyznaje, że pracę twórczą wolą realizować w samotności, gwarantującej spokój i ciszę. Działalność twórcza w towarzystwie osób z najbliższego otoczenia odpowiada 10 osobom z uszkodzonym narządem wzroku (28%), 5 osobom pełnosprawnym (14%). Przy czym najbezpieczniej osoby pełnosprawne czują się tworząc w otoczeniu rodziny (51%, 17 osób), natomiast osoby z niepełnosprawnością preferują jednocześnie obecność rodziny i przyjaciół, stanowiących często jedyne środowisko ich życia.

Zdecydowana większość badanych osób niewidomych i słabowidzących (63%, 22 osoby) i 10 osób (30%) pełnosprawnych utrzymuje, że chciałaby zmienić swoją sytuację życiową. Zadowolenie z obecnej sytuacji życiowej potwierdza co piąta osoba z niepełnosprawnością i co czwarta osoba pełnosprawna.

Podsumowanie i wnioski

Zestawienie i porównanie otrzymanych wyników w obrębie obu grup osób z niepełnosprawnością i pełnosprawnych umożliwiło (poprzez wskazanie istotnych różnic z zakresu wyznaczonych zmiennych) określenie specyfiki twórczości, charakterystyki jej cech i określenie przyczyn istniejącego stanu rzeczy. Znaczące różnice uzyskano przede wszystkim w takich wymiarach jak: motyw zainteresowania twórczą działalnością, korzyści, wartości wpływające z aktywności artystycznej, trudności w procesie twórczym. Minimalne zróżnicowanie widoczne jest w kategorii osiągnięć twórczych.

Podobieństwo zaś między dwoma grupami badanych osób zbliżone dane procentowe, otrzymano w kategoriach określających źródła inspiracji procesu twórczego, otoczenia wspierającego badane osoby podczas procesu twórczego.

Zróżnicowane wymiary cech działalności twórczej wskazują na specyfikę procesu twórczego osób z dysfunkcją narządu wzroku, potwierdzając wpływ niepełnosprawności na zmiany w osobowości społecznego funkcjonowania osób poszkodowanych na zdrowiu i ich znaczenie w procesie rehabilitacji.

Motywy zainteresowań artystycznych warunkujące proces twórczy u zdecydowanej większości osób niepełnosprawnych mają charakter psychologiczny.

Brak wzroku ogranicza pewne zakresy pełnego funkcjonowania w społeczeństwie i wpływa na izolację od otoczenia osób niewidomych, kompensujących swoje braki w ekspresji twórczej. Dążąc do adekwatnego odzwierciedlenia swoich uczuć, pragnień, przeżyć w wytworach sztuki, liczą na akceptację, zrozumienie, poszerzenie kontaktów społecznych pozwalających na wydobycie się izolacji społecznej i aktywne uczestnictwo w świecie.

Trudności napotymane na drodze realizacji celów twórczych wpływają z faktu niepełnosprawności, ograniczając w wielu przypadkach czas pracy artystycznej, jej tempo stwarzając konieczność pomocy osób trzecich: rodziny, przyjaciół, w obecności których badani twórcy czują się najbezpieczniej.

Podobieństwa liczebności wyników w obrębie obu grup występują w wymiarze źródeł inspiracji procesu twórczego, rodzajów twórczości wskazują na niezależny od faktu niepełnosprawności (w przypadku osób akceptujących kalectwo) odbiór otaczającej rzeczywistości i zainteresowania, zamiłowania badanych twórców sztuką, literaturą, muzyką.

Analiza uzyskanych wyników badań, uwzględnienie pozytywnych walorów działań twórczych w procesie rehabilitacji osób z niepełnosprawnością, pozwala na wysunięcie następujących postulatów. Istnieje zatem konieczność:

- wielokierunkowego i wielopłaszczyznowego kształcenia specjalistów – arteterapeutów w celu upowszechnienia arteterapii w polskim modelu rehabilitacji;
- konstruowania, wdrażania oraz weryfikacji metod i technik diagnozowania zdolności i postaw twórczych osób niepełnosprawnych;
- tworzenia, wdrażania oraz rozpowszechniania metod, technik i środków dydaktycznych, umożliwiających rozwijanie zdolności i dyspozycji twórczych;
- stwarzania możliwości, szans aktywnego uczestnictwa w kulturze osób z dysfunkcją narządu wzroku;
- popularyzowania i rozszerzania zakresu różnych form działań twórczych osób niewidomych i słabowidzących w środowisku lokalnym i poza lokalnym;
- promowanie sztuki osób z niepełnosprawnością poprzez organizowanie wystaw, warsztatów artystycznych, plenerów;
- tworzenie ruchu wolontariuszy, którzy służyliby pomocą osobom poszkodowanym na zdrowiu w podejmowaniu czynnego udziału w kulturze.

Uwzględnienie problematyki udziału w kulturze osób z dysfunkcją narządu wzroku w procesie rehabilitacji zapewnia korzystne zmiany w ich psychospołecznym funkcjonowaniu.